

Май 21 – Чурттуң кол камгалакчызының төрттүңген хүнү

РФ-тиң Чазак Даргазы В.В.Путин С.К.Шойгунуң төрөөн Тывазында.

биле делегейниң эртемнер академиязының, россияжи болгаш делегейниң инженер академияларының академиги.

Авазы Александра Яковлевна Шойгу – республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының планнаашкын килдизиниң начальниги болуп үр үеде ажылдаан, Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы. Ачазы Күжүгет Сереевич Шойгу Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазының бирги оралакчызы болуп ажылдап чораан.

Сергей Күжүгетович школачы чылдарында шупту маргылдааларга киржип, күш-дамыр талазы-биле сайзыраңгай оол чораан. Эштери-биле маргышкыш, хайнып чыткан Улуг-Хемни эрттир эштип кеже берген чүүлү бар. Бир катап 10 метр бедик көвүрүгден «Беларусь» тракторнун дугуйунун камазының ортузунче шурай бергенин база эштери сактып чугаалаан. Алдыгы классты доозуптарга, ССРЭ-ниң Ленинградта ЭА-зының археологтук экспедициязынга ажылдадып каан. Казымал ажылдары Саяно-Шушенское ГЭС-тин суг шыгжамырының девискээринге эртип турган. Май айдан сентябрьга чедир беш ээлчегниң дургузунда аңаа ажылдаан.

1977 чылда Красноярскиниң

политехниктиг институтун дооскаш, 15 чыл дургузунда Сибириниң тудугларына тудугжу инженер болуп ажылдаан.

Ол үелерде-ле эки тура камгалакчы отрядтарны тургузуп, бойдус халавы болган черлерге үнүп, когарааннарга дузалап чораан. 1988 чылда Абаканның хоорай комитетиниң ийи дугаар секретары, а ооң соонда Красноярскиниң СЭКП обкомунун инспектору кылдыр томуйлаан. 1990 чылда Москвага партияның дээди школазынга өөренип кирген. Аныяк удуртукчуну РФ-тиң Архитектура болгаш тудуг талазы-биле күрүне комитетинге ажылдадып каан. 1990 чылдың декабрь 27-де «Россияның камгалакчылар корпусун тургузар дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы үнүп кээрге, Сергей Шойгуну ону удуртуру-биле томуйлаан. Бо албан-дужаалга чедишкенин ажылдаанын хөй санныг даштыкы күрүнелерниң болгаш РФ-тиң күрүне шаңналдары бадыткап турар.

Улуг уруу Юлия – РФ-тиң ОБЯ-зының психологу, ол психология эртемнериниң кандидады. Оон өөнүң ээзи – нотариус, бөдүүн өгбүлениң огулу. Олар бир оолдуг. Бичии уруу – студент. Сергей Шойгунун өөнүң ишти Ирина – химия башкызы.

РФ-тиң ОБЯ-зының сайыды, Айыыл чок чоруунун Чөйүнүң кежигүнү (1996 чылдан), РФ-тиң Чазаның чанында коллегиязының кежигүнү (2001 чылдан бээр), Россия Федерациязының алдарлыг камгалакчызы (2000), Россияның Маадыры бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Күжүгетович Шойгу май 21-де

55 харлаар.

Ол – экономика эртемнериниң кандидады, РФ-тиң Шынар айтырыгларының академиязының, экологтук айыыл чок чорук талазы-

ТЫВАДА УРАН ГИМНАСТИКАНЫҢ БАШТАЙГЫЛАРЫ

(Азия уруглары кончуг ээлгир, шимченгир, кашпагай. Кызылга чартык чыл өөрөткен уруглар Красноярскиде уругларның үш чыл иштинде чедип ап турар мергежилгелерин кылып турарын жюри демдеглээн)

Алена Удод уран гимнастикага Россия Федерациязының спорт мастери болурундан аңгыда, Красноярскиниң чараш кыстарының сөөлгү конкурзунун тиелекчилериниң бирээзи – ол хоорайның оралакчы-даңгыназы аттың эдилекчизи. Оон ындыг атты чаалап алырынга бойдустан чаяаган чараш арын-шырайы, мага-бодундан аңгыда, кара чажындан уран гимнастика-биле кичээлдеп турганы, бодун улус мурнунга ап билир чоруу улуг рольду ойнаан.

Кыс кижиниң онза, чараш бо-хамык шынарлары: аяныг-агаш ээлгир (пластиктиг) кичээлдерини ол 2009 чылдан

эгелээш, Кызылдың уругларына өөредип эгелээн. Алена Удод ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң тускай чалааны-биле

Кызылда ажылдап эгелээнинден бээр, шынап-ла, бир чыл чедер берген. Ол үе дургузунда кылган ажылының баштайгы түңнели кылдыр уран гимнастикага Тыва Республиканың бирги чери дээш маргылдааны Кызылда «Сүбедей» спорткомплекске бир дугаар май 16-да организаастап эрттирген. Аңаа судьялар кылдыр Красноярск хоорайның Уран гимнастика федерациязының даргазы болгаш бодунун ынак башкызы Ирина Вячеславовна Арютинаны чалаан.

(Уланчызы 3-кү арында).

Бирги черниң эдилекчизи Айлада Септел (Кызылдың № 1 школазы).

Спортчу чаа хевир

Тамара НОРБУ,
партия-совет ажылының хоочуну

ЧАЖЫНДАН-НА ШОВАА

Мен Күжүгет Серзеевич Шойгуну Чөөн-Хемчик кожуунун «Ленинчи орук» солунун редактору бооп ажилдап турда эң баштай көрүп, таныжып, билип алган мен. Мен ынчан «Шын» солунга ажилдап турдум. Кожуун солунун ажил-ижин хынаары-биле мени ынчан чоруткан турган чүве. Адашкылар бичии уруу-биле кады чурттап турар улус болду. Авазы чок апарган дижир чораан. Солунун ажилы багай эвес болганын сактыр-дыр мен.

Ооң соонда ажил-амыдырал аайы-биле кады-кожа ажилдап-чурттап келдивис. Күжүгет Серзеевич «Шын» солунун редактору апарган. А оралакчызы мээң өм ээзи турду. Ынчангаш эгин кожа, амыдыралыбыс тудуш эртип келген деп болур мен. Александра Яковлевна-биле өг-бүлө туткаш, ийи кыстыг, бир оолдуг болдулар. Ынчангаш Сергей Шойгуну бичии-зинден-не эки билир мен. Чажындан-на мээң ажы-төлүм-биле, өске-даа Тываның удуртукчу даргаларының ажы-төлү-биле чаңгыс дачага (казак дачазы) ойнап өзүп келдилер. Билбес-тутпас чүвези чок, кончуг эрес-шоваа, чугаакыр, бир-ле чүвени айтырып, сонургаан чоруур оол болгай. Кызылдың № 1 школазынга өөренип турду.

Бир чылын Кара-Далайже дыштанырын хоруп каан, бир-ле аарыгның уржундан. Ынчангаш чайын шупту удуртукчу даргалар өг-бүлелери-биле Үш-Белдирге дыштаныр ужурга таварышкан бис. Күжүгет Серзеевич биле Александра Яковлевна бичии оглу Сержаны, ынчан 8 хире харлыг турган боор, эдиртип алгаш дыштанып чордулар. Долгополов дарга база ийи оглун эдиртип чораан чүве. Шупту кады дыштанып турду. Бичии Сережа черле олут

орбас: тайганың ыяш-үнүжүн сонургаан, кат-тооруун чыгган турар. Ону балыктап база өөредип кагдывыс. Ынчан балык дээрке кайгамчык хөй турган. Балык тудуп алгаш, аажок өөрүп, балыктаарынга дыка ынак апарган.

Улуг класстарга өөренип тургаш, чайгы үеде Александр Данилович Грачының удуртканы эртемден археологтары-биле казыышкын экспедицияларынга киржи чоруп турду. Төрзүн черинин төөгүзүн ынчан-на сонургап эгелээни оол. Школады тургаш-ла элээди оолак Кунгуртукда Пор-Бажың шивээзинге ийи-даа катал четкенин билир мен. Бии-Хем кожуунга казыышкын экспедицияларын аажок сонургап турганын утпаан мен. Ол бүгүнүн түннели сөөлүндө көстүп келди ышкыжыл.

Пионер-даа, комсомолчу-даа шаанда аажок идепкейлиг, шимченгир, тывынгыр, шоваа оол турганын дыка эки көрүп, билип келдим. Кылган-тутканын эчизинге чедирип чаңчыккан, сөзүңге ээ болуп билир оол турду. Оон институтче өөренип чорутту. Ону чедишкенин дооскаш, Тывага ажилдаар дээш келген кижиге. Ынчалза-даа бот-тускайлаң болуксаан күзели-ле ол боор, Красноярск крайга алюминий заводунга ажил-

Мээңи-биле кымыл ол?

дай берди. Оон-на депшип үнген деп билир мен.

Ам ол Россия Федерациязының онза байдалдар сайыды – улуг харыскалыгы болгаш аажок нарын ажил-хүлээлгезин тергип күүседи-турарын радио-телевидениеден көрүп, дыңнап, өөрүп орадир мен. Тыва кижинин төлү ышкыжыл, ооң чедишкенинге өөрүвейин канчаар боор. Адазы аажок топтук-томааныг кижиге, хөй чүве чугаалавас, мерген угаанныг. Ол оглун ындыг кижизиг, төлөптүг кылдыр кижизиткени ол-дур. Ажылгы, интеллигент өг-бүленин кижизиткен ажы-төлү ындыг болур-даа ужурулуг.

Сергей Күжүгетовичиниң 55 харлаан хүнүн таварыштыр аңаа кан дег кадыкшылды, улуг-улуг чедишкенин, өг-бүлезинге болгаш чоок кижилеринге ааскежикти күзевашаан, тыва черин, тыва чонун база улуг Россиявысты делегейге ам-даа алдаржытсын деп йөрээп ор мен. Буянныг үлөхерээ делгереп-ле турар болзун! Чонун сенээ чоргаарланып чоруур дээрзин катап-катап сөглөксээрдир мен.

КӨРҮП, БОДАП ТУРАРЫМ

Лориса Ооржак, хостуг хүрешке Европаның дакпыр, Россияның каш дакпыр чемпиону, алдарлы спорт мастери:

— Делегейиниң кайы-даа булуңунга чорааш, Шойгу деп фамилия эдилекчизи Сергей Күжүгетович бистин чаңгыс чер-чурттууус тыва дээрзин чугаалаарга чоргааранчыг. Ол тыва кижиге деп кымыл, тыва деп чер кайда турарын сонургай бээр кылдыр сонургалды ала-чай хаара тудуптар шынарлыг кайгамчык кижиге. Ол бичии төрзүн чурттуу ыракта чурттап чорза-даа, ооң хини не чери-биле тудуш. Тывага сайзыралы, келир үези дээш сагыш аарып чорууру илден. Тыва чон чаагай келир үези, нацияның кадыкшылы, массалыг болгаш профессионал спортту хөгжүдөр дээш бистин республикага чедирип турар дузазының боттук чижектеринге универсалдыг «Сүбедей» спорт комплекзин, «Советтик Тываның 5 чылы» стадионда кылган кылган ногоан шыкты айтып болур. Тыва чуртунга хамаарыштыр ооң күзели сорулгалары ам-даа хөй, ону ол амыдыралга боттандырар дээрзин бүзүрээр мен.

База бир солун чүве, Афины хоорайга чайгы Олимпий оюннары турда: «Чаңгыс чер-чурттуум мөгө кыс Лораның хүрежин сонургаа ол» — деп чораанын сөөлүндө дыңнаан мен. Оозун бодаарга, тыва чону дээш сеткилинден аарып чоруур кижиге база чадавас...

Людмила Мижит, ТГШИ-ниң эртем секретары:

— Сергей Күжүгетович Шойгунуң чыып тургускаш, чырыкче үндүр «Урянхай. Тыва дептер» деп чеди томнуг ному – бодунуң чонунга өрүчүлөп четпес улуг ажылы. Тываның девискээринге эрте-бурун үлө чурттап чораан чоннарның төөгүзүндө эгелээш, 1940 чылдарга чедир болушкуннарны шинчилеп бижээн орус болгаш дашт эртемденнерниң болгаш аян-чорукчуларның ажилдарын бо номна номуң ап болур бис. Тыва чон бодунуң төөгүзүн, культуразын, ды делегейге онзагай көрүүшкүнүн болгаш бот-чоргааралын утпа чидирбесин, өгбелерниң төөгүзүңге даянып алгаш, бурунгаар чүп сайзыраар хей-аыттыг болгаш сорук-күштүг болзун дээн изиг күзели илереп турар. Шынап-ла, төрелин билбес кижиге түрээр, төөгүзүн били кижиге төөрээр болгай. Бурунгу чоннар – динлиннер, скифтер, гун түрктөр, уйгурлар, кыргыстар, сяньбийлер, тобалар, урянхайлар кымнарыл? Бо айтырыгга хамаарыштыр С.Шойгунуң эге сөзү бо «Тыва салым-чолдун скиф-хунн-түрк дөстери» деп (бирги томда) эр публицист чүүлү солун, ханы уткалыг. Ынчангаш бис, тывалар, кы бис, ук-дөзүвүс кандыгыл дээрзин база кайнаар углап бар чыдары кончуг эки медереп билген турар ужурулуг бис. А ол билишкениге кан-даа аажок улуг дузаны «Урянхай. Тыва дептер» бистин шупту чедирер дээрзи чигзиниг чок. Сергей Күжүгетовичиге ол четтиргенивис илередип, тыва эртемденнер байыр чедирип тур бис.

ЧАҢГЫСКЛАССЧЫМ

Школачы чылдары эртсе-даа, өөренип турганы школазын, клазын, клазының башкызын утпайн, доктаамал ужуражып чоруур доозукчулар ховар болур. Ындыг идепкейжи доозукчуларның бирээзи – Россияның Маадыры, РФ-тиң онза байдалдар сайыды Сергей Күжүгетович Шойгу. Ооң ындызын чаңгысклассчылары-биле ужуражылгалар үезинде тырттырган чуруктары бадыткап турар. Шак ол, ам болза, төөгүлүг чуруктарны ооң чаңгысклассчызы Елена Васильевна Содунамның фотоальбомундан көрүп болур. Ында Сергей Күжүгетович чаңгысклассчылары болгаш клазының башкызы Александра Михайловна Леонова-биле тырттырган.

Александра Михайловна — Кызылдың 1 дугаар школазының хоочун башкыларының бирээзи. «Бистин клазывыс башкызы Александра Михайловна — онза башкы. Ол мынчага дээр клазывысты демниг кылдыр тудуп чоруур. Өөреникчи бүрүзүңге төртүтүнген хүнү-биле ыяап-ла байыр чедирер кижиге. Бис база байырлап санында аңаа байыр чедирип, бажыңыңа үргүлчү аалдап баар бис. Харылзаавыс ам-даа быжыг. Ол школага чоокка чедир ажилдап келди» — деп, Е.В. Содунам чугаалады. Елена Васильевна Сергей Күжүгетович-биле Кызылдың 1 дугаар школазынга беш класстан тура кады өөрөнгөш, школаны 1976 чылда дооскан.

Елена Васильевна боду база Кызылдың школаларының бирээзинде англи дыл башкызы болуп ажилдап турар. Чаңгысклассчызы Сергей Күжүгетовичиниң дугайында айтырылгар салыры-биле ооң ажилдаар черинге чеде бердим. Бодунуң ат-алдарлыг чаңгысклассчызының дугайында Елена

на Васильевна хүлүмзүрүп, сактып чугаалады.

— Елена Васильевна, Сергей Күжүгетович школага өөренип турар үеде өөредилгеге кандыг хамаарылгалыг турганыл?

— Оо, ол дыка кызымаккай өөренип турган. Ооң черле кичээлдер үзүп, өөрениринден ойталап турганын сагымас кижиге-дир мен.

— Эртемнерден кайызынга ол онза сонургалдыг турганын билир силер бе?

— Ийе, билир мен. Ол амдыгаа дээр төөгү эртемин аажок сонургаарын бо чоокку чыгып турганы-выста-даа чугаалаар чорду. Школага өөренип тургаш-ла, ындыг. Клазывыс башкызы төөгү башкызы турган болгаш ындыг-даа бооп чадавас. Оон аңгыда Сережа спортка аажок сундулуг турган. Класстың спортка шылгараңгай оолдарының бирээзи турган. Дуртсын талазы-биле база класстың эң узуну.

— Школаның доозукчу класстарына өөреникчилер аразында сонургажып, таныжа-даа бээр

таварылгалар турар болгай. А Сергей Күжүгетовичиниң клазындан сонургаар, азы таныжып турганы чаңгысклассчызы турган бе?

— Ону черле билбес мен. Сонургаар уруу турду-даа ыйнаан, ынчалза-даа ол ону көргүспес турган боор. Чаңгысклассчы эштеримниң аразында ону сонургаарлар турганын сактыр мен. Ынчанмайн канчаар, ындыг эки өөренир, спортчу, идепкейжи оолду сонургаавас аргажок. Чогум боду Сережа интеллигент өг-бүледен үнгөн болгаш дыка кижизиг мөзүшынарлыг, чаңгысклассчылары-биле харылзажыры эптиг кижиге.

— Школага өөренип турар үеде ооң эштери турган бе?

— Ийе, клазывыс оолдарының барык шуптузу-биле эп-найыралдыг турган. Чурттап турган бажынының оолдары-биле база найыралдыг турганын билир мен. Черле ышчаш, чугаакыр, баштак, хөглүг кижиге. Ындызындан-на боор, кижилерни бодунче чайгаар хаара туда бээр.

— Өөренип турган үелеринерден бир онза болушкундан сактып көрүңерем, Елена Васильевна.

— Тос класска өөренип тургаш, чайгы дыштанылга үезинде Ленинградче баар дээш дыка-ла кысканывысты сактыр-дыр мен. Бүдүн чыл дургузунда макулатура-саазын, демир-дээс артынчыларын чыгаш, ону хүлээп-алыр черлерге дужаагаш, каш акша чыып алган бис. Ынчалза-даа мен бодум ынаар барып шыдаваан мен. Чогум класстың хөй кезини база клазывыс башкызы ынаар четкеш келген чүве,

Сергей база.

— Сергей Күжүгетовичиниң школага корум-чурум үрөп, азы бир-ле эпчок байдалга таваржып турганын сактыр-дыр силер бе, Елена Васильевна?

— Шупту талазы-биле дең-дески турар кижиге чок-ла болгай. Ындыг таварылгалар турду-даа ыйнаан, ынчалза-даа мен черле сагымас кижиге-дир мен. Чүгө чаңгыс сактыр чүүлүм чүл дээрке, Сержаның кичээлдер үезинде солун-баштак чугаалар чугаалай каапкаш, бүдүн классты каттыртыптарын сактыр мен. Парта артынга ооң чанынга шак-ла ындыг баштак эжи Алексей Котосов үргүлчү олурар турган. Ол ам Красноярскиде чурттап чоруур. Олар классты каттыртыр талазы-биле шуут-ла чаржыр улус.

— Кичээл үезинде ындыг чурум үрээшкенин башкыларыңар канчаар хүлээп алыр турган?

— Сержаның баштак чугааларында багай утка чок турган болгаш ийикпе, азы ооң эки өөрениринге даянып алгаш-ла боор, башкылар ынаар дыка-даа кичээнге салып, хорадавас турган чүве.

— Амгы үеде чаңгысклассчыларыңар аразында кандыг харылзаалыг силер?

— Бистин клазывыс школага өөренип тургаш-ла идепкейжи, эки өөренир, эп-найыралдыг класс кылдыр санаттынып турган. Ол чаңчылывыс ам-даа салбаан бис. Чүгө дээрке, амдыгаа дээр аравыста сырый харылзааны тудуп, ужуражып, школаны дооскандан бээр каш-каш чыл юбилейлеривиске колдуунда шупту чыгып келирдир бис. Ол чыыштарга ыраккы Кавказтан, Подмоскovieден безин чаңгысклассчыларывыс чедип кээр, ооң иштинде Сергей Күжүгетович ындыг чай чок, берге ажил-

херектиг хирезинде үргүлчү кижиге.

— Сергей Күжүгетович гысклассчылары-биле ынчыштардан дашкаар ужуыр-дыр бе?

— Ол боду дыка чай чок гаш-ла боор, үргүлчү ужура берге кижиге. Ынчалза-даа б черле утпайн, кичээнгеинден байн чоруур. 50 харлаан юбинин байырлалынче бисти шувуу чалаан. Ынчан аңаа б кылдыр өөренип чораанывыс ланың (ам болза бир дугаар ланың эге класстар өөренир быры) ханага азар чуруун сөбис. Белээвиске ол дыка өө. Бо кел чыдар юбилейин тавартыр чаңгысклассчыларының нундан байыр чедирген теле чорудар бис.

— Сергей Күжүгетович дуулуг эрге-дужаалдыг, делниң, Россияның улуг эр дээн кижилериниң бирээзи гай. Чаңгысклассчылары аразындан оон дуза дилеп кимчезин көргөн кижиге бар?

— Бодум хуумда черленип көрбээн мен, чаңгысклассчылары аразында ындыг таваргалар турганын база билбес. Черле ынчаш, Сержаның бедик деңнелди чедип алган чоргаарларындан башка, биле таныш-көрүжүн, салда ажылгап ап турганы кижини гысклассчыларының аразы сагымас кижиге-дир мен.

Кичээл кирер конга эдир Елена Васильевна кичээл далажы берди. Ооң-биле де чергелиг ат-алдарлыг киж чаңгысклассчызы болган мынга ак адааргал сетки байырлаштыр.

Аяна БИЧЕ-чугаалады

ТЫВАДА УРАН ГИМНАСТИКАНЫҢ БАШТАЙГЫЛАРЫ

Тренер Алена Удод.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

алтанчыг, бичи уругларның ылдаазының үезинде баштай Арютина-биле чугаалажыр ыг болдум. Ол бо чараш ый республиканың спортчу дыралында онза, чаа бо-жун болуп турарын демдег-Чүге дизе, мурнунда респуб-га уран гимнастикага кичээл-бөлгүмнер), а оон түңнелинде ылдаалар эртпейн турган. ылдаа чеже-даа бир дугаар п турар болза, ол бедик елге эрткенин хүндүлүг аалчы дегледи.

Мен Азияның уругларын уг ээлгир, шимченгир болгаш лагай деп билир мен. Чижээ, на Удодтун Кызыл хоорайга ык чыл иштинде өөрөткен лары Красноярскиде уруглар-үш чыл иштинде чедип ап турар гежилгелеривисти кылып арын эскердим. Ону онзалап деглевес аргажок. Ынчап ре, спорттун олимпийжи бо аш хевирин Тывага сайзыра-ның бүгү барымдаазы, келир и бар ышкажыл. Черле багай с белеткелди бо маргылдаада жип турар чаптанчыг уруглар ыткап тур. Тиелекчи уруглар ы айда Красноярскиге эртер ылдаага киржир, өске үе-гези-биле ужуражыр. Ындыг ыжылга чоруктар оларның дур-тазын бедидеринг салдарлыг. Тыва уруглар боттарының еткелин маңаа бадыткаары, азында мөөрейлежири-биле

Красноярск хоорайдан шыырак уруглар эккелбедивис. Чүгле чаңгыс спорт мастери көргүзүг номерлерни уругларга болгаш көрүкчүлерге бараалгаткан.

Красноярскиниң Уран гимна-стика федерациязының школалары-ның салбырлары амгы үеде Ми-нусинск, Ачинск болгаш Железно-горск хоорайларда ажилдап турар. Абакан хоорайда безин чок. Ындыг салбыр ам Кызылда, край-дан аңгы субъектиде база бистин деткимчевис-биле багай эвес түңнелдерлиг ажилдап турар деп дидими-биле чугаалап болур-дур.

Маргылдааны эрттирип турары эки-дир, мени Тываже чалаанынга

нивисти илеретпес аргажок. Бөл-гүмде кээп турар уругларның ни-ти саны 100 чедип турар, а бо баштайгы маргылдаада 45 уруг киржип турар. Ынчангаш оларның колдуу 5 дугаар школаның өөреникчилери болуп турарында элдептиг чүве чок. Чогуу өске школалардан база уруглар хөй. Черле ынчаш ада-ие, уруглар спорттун бо хевирин дыка сонуг-гап хүлээп алган.

Уран гимнастикага дээвири бедик спортзал, аңаа тускай хевис херек. Уруглар амдыызында тып-тынып алган чүүлдеривис, ада-ие-зиниң улуг деткимчези, боттары-ның эки тура күзел-соруу-биле белеткенип турар. Кыш-кы соок айларда белет-кенип турар залывыс ба-за соок апаар чорду. Ынчалза-даа уруглар шыдажып үнген. Херек кырында ол ындыг тур-бас ужурлуг.

Баштайгы чылда ме-ни чалаан спортчу удур-тукчулардан улуг негел-де кылбае деп шийтир-леп алган турган мен. Шынап-ла, ажылды баш-тай эки түңнелдер, көр-гүзүглер-биле бадыт-каар апаар. Бо чылдан эгелээш, даргалар уран гимнастика тыва уруг-ларга эргежок чугула, а республикага келир үелиг спортчу хевир деп чүвени биле бээринге болгаш деткиринге идегээр мен. Чараш спортка өөренир уруг-ларның саны дыка хөй. Оларның аразында келир үениң чемпион-нары-даа бар чадавас — деп, Але-на Викторвна чугаалады.

Бо ийи шыырак специали-ст санап турары-биле алырга, уругларның белеткели бедээн тудум, уран гимнастиканың нарын мергежилгелерин кылырынга моон соңгаар тускай хевистерлиг зал дарый негеттинип турар. Бөлгүмү бир спортчу баазага быжыглаары чугула. Уругларның белеткенир хевистерин амдан эгелээш, РФ-тиң Уран гимнастика федерациязынга чагыыр, оон садып алыр апаар. Черле ынчаш спорттун бо хевир республика бюджетинден сан-хөө салышыкынын манап турар.

ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак маргылдааны улуг сонуггал-биле төндүр көргөш, уран гимнасти-каны республикага моон соңгаар сайзырады болгаш аңаа деткимче көргүзери-биле тускай сорулгалыг программаны ажилдап болурунун аргазы барын демдеглээн. Ону, мен бодаарымга, ам безин баш-тайгы чугула базым деп санап бо-лур. Ындыг сорулгалыг программа Астрахань областа үре-түңнелдиг ажилдап турарының чижээ бар чүве-дир.

И.В.Арютина спорттун бо хе-виринге салым-чаяаныг уруглар-ны эрте илередир сорулга-биле школаларның күш-культура ки-чээлдеринге уран гимнастиканың чамдык элементилерин кири-рин саналдап турар.

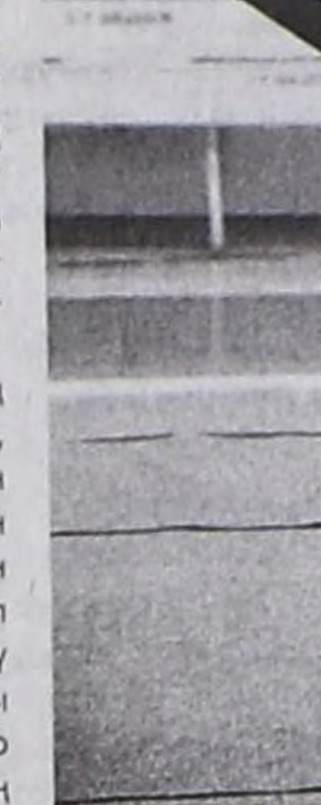
Уран гимнастика — шынап-ла, берге, ынчалза-даа чараш спорт. Ол бичи уруглардан хүн бүрүнүн үзүктел чок кызымак белеткелин болгаш шыдамык чорукту негээр. Ынчалза-даа ол өзүп орар кижини кара чажындан аяныг, ээлгир

шимчээшкннерге, чараш кылашка кижизидеринден аңгыда, хөгжүмнү дыңнап, ритмни сагып билиринге, чараш чүүлге, ту-ра-сорукка, боду-нун күжүнге бүзү-релге болгаш улус мурнунга хос-туг алдынарынга өөрөдир. Уран гимнастикага уругларны 5 хар-дан эгелээш, үр чылдарда белет-кээр.

Кызылда уруг-ларның белетке-нип турары шко-лачы спорт залы уран гимнастикага таарыштынмаан деп чүвени чугаа үезинде билип алдым. Ылаңгыя кышкы үеде. Ын-чалза-даа амдыызында байдал ындыг деп чүвени аныяк тренер

ЕДИНАЯ РОССИЯ

Чаңгыс бутка турупкаш...

база билип турар. Ол ындыг-даа болза, бе-леткенир залды уруг-ларга берип турарынга өөрүп турар. Кол-ла чү-ве — уругларның бо чы-лын таарымча чок зал-ды шыдажып эрткени. Алена Викторвна өөнүң ээзи-биле, а ол дагдан хаактап бадар спортка тренер киж-ди, чуртталга шөлүн хөлезилеп турар. Ону чалап алган улус оларга, аныяк өг-бүлеге, чурт-таар оран-савадан бер-ген болза деп күзел бар. Ынчан олар Тывага док-таамал ажилдаарының бүгү барымдаазы тур-густунар.

Ам уран гимнасти-кага хууда бирги чер дээш бичи уруглар ара-зынга эрткен чараш маргылдааның түңнел-деринге каксы доктаалы. Мөөрейлер чик куржаг, лента, арта-халыыр (скакалка) хевир-леринге эрткен. Эң баштайгы мар-гылдааның чемпионнары аттарны

Маша Янгулова — маргылдааның бир тиелекчизи.

Нинель Соловьева (6 харлыг), Мария Янгулова (7 харлыг), Айлада Септел (8 харлыг), Айлуна Ойду (10 харлыг) олар чаалап алганнар. Дана Донгак, Карина Куулар, Таира Делег, Надежда Донгак, Ульяна Монгуш, Анита Тюлюш, Шолбана Телчит дээш, өскелер-даа шаңналдыг черлерни ээлээн. Оларга медаль-дарны, дипломнарны болгаш өртектиг белек-чигештерни тывыскан.

Бирги чер дээш баш-тайгы «бичи» маргыл-даа эки эрткен. Тренер-башкы А.Удод Тываның уругларын улаштыр бе-леткээр чаагай күзел-дин, а ону Краснояр-скиден специалистер чүүлүг деп көрүп тура-рын маргылдаа соонда болган ужуражылга-лардан билдим. Маңаа чүгле республиканың талазындан тодаргай уткуй базым херек.

Тиелекче чедир чаңгыс базым.

Бичи уругларывысты манаткан херээвис чок...

Дун-оол ШУЛУУНАЙ.
Владимир САВИНЫХТЫҢ
тырттырган чуруктары.

Лента-биле ойнаарга чараш-ла!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың девискээринге өрттүн айыыл чок чоруунуң айын чарлаарының дугайында
2010 чылдың март 29 №69-р Кызыл хоорай

1994 чылдың декабрь 21-де «Өрттүн айыыл чок чоруунуң дугайында» №69-ФХ Федералдык хоойлуга, 2004 чылдың декабрь 29-та Тыва Республиканың «Тыва Республикага өрттүн айыыл чок чоруунуң дугайында» №1168-УХ-1 Хоойлузунга (Тыва Республиканың хоойлуларының 2005 чылдың ноябрь 14-те №1445 УХ-1, 2007 чылдың июнь 18-те №136 УХ-2, 2008 чылдың апрель 21-де №711 УХ-2 эдилгелеринде) дүүштүр, часкы-чайгы үелерде өрттүн айыылдыг чоруунун

тургустунуп келгени-биле, Тыва Республиканың чурттакчылыг черлеринин болгаш өнчүнүң аңгы-аңгы хевирлеринин объектилеринин өртке удур камгалалын быжыглаар, өрт үезинде кижилеринин өлүп хораар болгаш кемдээшкинге таваржыр чоруун болдурбазы-биле, а ол ышкаш 2010 чылда Тыва Республиканың девискээринге чурттакчылыг черлерге арга-арыг өрттеринин айылын болдурбас болгаш узуткаар талазы-биле хемчеглерни организааар сорулга-биле:

1. Тыва Республиканың девискээринге 2010 чылдың апрель 15-тен май 15-ке чедир өрттүн айыыл чок чоруунуң айын чарлаар.
2. Тыва Республиканың девискээринге өрттүн айыыл чок чоруунуң айын эрттирер талазы-биле хемчеглерниң планын бадылаар.
3. Экономиканың, чурттакчылыг черлеринин объектилеринин айыыл чок чоруун хандыраары-биле, өрт-биле холбаштыр тыптып келир онза айыылдыг байдалдарже кичээнгейни шалыпкын салыры-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчулары муниципалдыг тургузулганың чагыргалары-биле (дугуржуга езугаар) бо айтышкын-биле бадылат-

тыганың планының 2 пунктузунга дүүштүр муниципалдыг тургузулганың девискээринге айыыл чок чоруктун айын апрель 15-тен май 15-ке чедир чорудар.

4. Бо айтышкынны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

5. Бо айтышкынның күүселдезинге рольду Тыва Республиканың Хамааты камгалал, чурттакчы чонну болгаш девискээрни онза байдалдардан болгаш сугларга камгалаарының ажил-чорудулгазын хандыраар талазы-биле агентилелге дагыыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың ноябрь 10-да №563 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында
2010 чылдың апрель 21 №120 Кызыл хоорай

Республика хоойлужудулгазын күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2009 чылдың ноябрь 10-да Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республиканың үшкү черлеринин (кижилеринин) эргелеринге кирбейн турар (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктун киржикчилеринин эт-хөреңгизинден аңгыда) болгаш ону биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктун киржикчилеринге чүгле эдилээр кылдыр азы үр хуусаалыг үндезинге ажыглаар кылдыр бээр сорулгаларга ажыглаар күрүнө эт-хөреңгизинин даңзызын болгаш бо даңзыда кирген күрүнө эт-хөреңгизин арендага бээринин чурумун бадылаар дугайында» №563 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Тыва Республиканың үшкү черлеринин (кижилеринин) эргелеринге кирбейн турар (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктун киржикчилеринин эт-хөреңгизинден аңгыда) болгаш ону биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктун киржикчилеринге чүгле эдилээр кылдыр азы үр хуусаалыг

үндезинге ажыглаар кылдыр бээр сорулгаларга ажыглаар күрүнө эт-хөреңгизинин даңзызын болгаш бо даңзыда кирген күрүнө эт-хөреңгизин арендага бээринин чурумунун 7,8 пунктуларында «Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилели» деп сөстөрн «Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр талазы-биле агентилели» деп сөстөр-биле солуур;

2) Тыва Республиканың үшкү черлеринин (кижилеринин) эргелеринге кирбейн турар (биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктун киржикчилеринин эт-хөреңгизинден аңгыда) болгаш ону биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктун киржикчилеринге чүгле эдилээр кылдыр азы үр хуусаалыг үндезинге ажыглаар кылдыр бээр сорулгаларга хереглээр күрүнө эт-хөреңгизинин даңзызын капсырылга езугаар чаа эдилге-биле бижиер.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

«Тыва Республиканың девискээринге эзиртир суксун продукциязын үүрмектеп садарын лицензиялаарының дугайында» №788 доктаалы-биле бадылаттыг чурумунга дараазында эдилгелерни кириер:

1) II бөлүктө:
а) тоску абзацы дараазында эдилге-биле бижиер:

«Этил спирт—ол дээрже аш-чем болгаш аш-чемге хамаарышпас чиг эттен бүдүрген спирт-тир, оон иштинде холумактыг этил спирт, этил спиртин кол фракциязы (спирт бүдүрүлгезинин артынчылары) болгаш спирт чиг эт болур.»;

б) онгу абзацы дараазында эдилге-биле бижиер:

«Ижер этил спирт—ол дээрже белен продукцияның хемчээлиниң 95-тен эвээш хуузуна этил спирт кирип турар, аш-чем чиг эдинден бүдүрген болгаш чымчак сугга холуп болбаазыраткан этил спирт-тир.»;

в) он ийги абзацы дараазында эдилге-биле бижиер:

«Спирттиг суксуннар—аш-чем чиг эдинден болгаш (азы) спирт холумактыг аш-чем продукциязындан бүдүрген этил спирти ажыглап тургаш бүдүрген болгаш ижер этил

спиртке болгаш винога хамаарышпас алкоголь продукциязы-дыр.»;

2) 4.1. пунктка дараазында уткалы иштиги пунктуну немээр:

«з) «ажыл-чорудулганың лицензия чорударына көрдүнген, девискээр талазы биле аңгы турар объектилеринин техникти паспорту, өнчү эргезинин дугайында херечилели болгаш аренда керээзи.»;

3) 8.2. пунктуну дараазында эдилге-биле бижиер:

«8.2. Лицензия алыр дээш, лицензия эде кылыр дээш, лицензияның хуусаазы уздыр дээш лицензия бээр органче билдирешкин кириген кижиги лицензияның күштү болуп турар хуусаазында чыл бүрүзү дээ 40 муң рубль хемчээлдиг төлөвирни кириер. Алкоголь продукциязын үүрмектеп садарына организацияга берген лицензияны оон аңгы турар бүдүрүлгезинге хамаары чорук чүгле лицензияда оон турар чер айтыкканда, күштүг болур.».

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр талазы-биле агентилелдин болгаш оон тургузуунуң дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында

2010 чылдың апрель 21 №151 Кызыл хоорай

2009 чылдың ноябрь 18-те Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук, туризм болгаш информастыг политика талазы-биле күрүнө эргелеп-башкарылганың чамдык айтырыгларының дугайында» №258 Чарлыына дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр талазы-биле агентилелдин болгаш оон тургузуунуң дугайында мында кошкан дүрүмнү бадылаар.

2. Күжүн чидирген деп санаары болза:

2007 чылдың май 15-те Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилелиниң дугайында дүрүмнү

бадылаар дугайында» №607 доктаалыг;

2007 чылдың май 23-те Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республиканың чамдык доктаалдарына өскерилгелер кириеринин дугайында» №624 доктаалыг 2 пунктузунун 10 абзазында өскерилгелер;

2008 чылдың май 28-те Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилелиниң дугайында дүрүмнү өскерилгелер кириеринин дугайында» №2 доктаалыг.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының 2010 чылда ажил-чорудулгазының мурнады чорудар угланышкыннарының дугайында

2010 чылдың март 31 №106 Кызыл хоорай

2020 чылга чедир Тыва Республиканың Социал-экономиктиг хөгжүлдээнинин стратегиязын боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының 2010 чылда ажил-чорудулгазының мурнады чорудар угланышкыннарын тодарадыры болза:

чуртталга тудуун сайзырадыр; девискээр планнаашкынының схемаларын ажилдап кылыр;

Кызылдың бажың тудар комбинадының цехтерин чаартып кылыр.

2. Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының

2010 чылда ажил-чорудулгазының мурнады чорудар угланышкыннарын боттандыраар талазы-биле хемчеглерни бадылаар.

3. 2009 чылдың январь 27-де Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының 2009 чылда мурнады чорудар угланышкыннарының дугайында» №13 доктаалыг күжүн чидирген деп санаар.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезинге рольду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.С. Иргит дагыыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН

Тыва Республиканың Чазаның чамдык актыларына өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың апрель 21 №122 Кызыл хоорай

Республика хоойлужудулгазын күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2008 чылдың апрель 24-те Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республиканың Ажил-чорудулганың чамдык хевирлеринге лицензия бээр болгаш күрүнөден таарыштырып башкаар талазы-биле албанының күрүнө ачы-дузазын чедиреринин административтиг регламентинин бадылаар дугайында» №243 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) кара металлдар бузундуларын белеткээрин, болбаазырадырын болгаш сайгарарын лицензиялаар талазы-биле, өнчүг металлдарның бузундуларын белеткээрин, болбаазырадырын болгаш сайгарарын лицензиялаар талазы-биле Административтиг регламентинге:

а) 4.1 пунктунун «в» иштиги пунктузунда «бүзүрээр» деп сөстү «хынаттыг» деп сөс-биле солуур;

б) 8 пунктуну чаа эдилге-биле бижиер:

«8. Лицензия бээр органның турар чери: Кызыл хоорай. Красноармейская кудумчузу, 100, 1-ги каът, кабинет №9.

Почта адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, Тыва Республиканың Ажил-чорудулганың чамдык хевирлеринге лицензия бээр болгаш күрүнөден таарыштырып башкаар талазы-биле албаны.

Электроннуг адреси: alcmop@mail.ru.»;

в) 9 пунктуну дараазында эдилге-биле бижиер:

«9. Лицензия бээр органның ажилдаар графиги 08.00 шактан 17.00 шакка чедир, айтырыг тургузар телефону: 8-(39422) 2-07-

32, тел/факс 2-05-32»;

г) 37.1 пунктка «дилег кириген кижинин документилендине шын эвес болгаш өскерткен медээлер бар болза» деп сөстөргө «лицензия алыкчызының, аңаа онаажыр болгаш оон ажыглап турары объектилеринин лицензия негелделеринге болгаш байдалдарына таарышпазы» деп сөстөрн немээр;»;

2) эзиртир суксуннар продукциязын үүрмектеп садарын лицензиялаар талазы-биле күрүнө ачы-дузазын чедиреринин Административтиг регламентинге:

а) 8 пунктуну дараазында эдилге-биле бижиер:

«8. Лицензия бээр органның турар чери: Кызыл хоорай. Красноармейская кудумчузу, 100, 1-ги каът, кабинет №9.

Почта адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, Тыва Республиканың Ажил-чорудулганың чамдык хевирлеринге лицензия бээр болгаш күрүнөден таарыштырып башкаар талазы-биле албаны.

Электроннуг адреси: alcmop@mail.ru.»;

б) 9 пунктуну дараазында эдилге-биле бижиер:

«9. Лицензия бээр органның ажилдаар графиги 08.00 шактан 17.00 шакка чедир, айтырыг тургузар телефону: 8-(39422) 2-07-32, тел/факс 2-05-32»;

в) 60 пунктунуң алдыгы абзазын болгаш 60.1 пунктуну күжүн чидирген деп санаар;

г) 70 пунктунуң ийги абзазында «(лицензия тыпсыр чүлдү хынал турар үеде)» деп сөстөрн ап кааптар.

2. Тыва Республиканың девискээринге эзиртир суксуннар продукциязын үүрмектеп садарын лицензиялаарының 2006 чылдың июнь 21-де Тыва Республиканың Чазаның

ХАМААТЫЛАРГА АЖЫКТЫГ

Дарый АВЫДА.

ШКОЛА БОЛГАШ ҮЕ

Логопед башкының сүмези

КИЧЭЭЛДЕ – ХӨГЛҮГ ОЮН-МЕРГЕЖИЛГЕЛЕР

Школа бүрүзүндө уругларның дылын, чугаазын эдип сайзырадыр эртем бар, ол дээрге логокичээл. Бо эртемни тускай логопед башкылар эрттирип турар. Оларның ажылының кол сорулгазы — өөреникчилерниң чугаазын тода, шын кылдыр өөредери база үн адалгазында таваржып турар бергедээшкннерни чайладыры. Бо эртем дугайында Чыраа-Бажы ортумак школазының эге класстарның логопед башкызы Саглаш Эрес-ооловна Куулар-биле ужуражып, арга-дуржулганын солуштум.

С.Э.Куулар — коллективинде эң-не анык специалист башкы. Ол Красноярск хоорайның Астафьев аттыг башкы университетинин логопед башкы эртемни доозуп алгаш, ам суурунда мергежилниң аайы-биле чедишкнниң ажылдап чоруур. Саглаш Эрес-ооловна эге класстарның орус дыл бөлүүнүң кичээлдерин эрттиришаан, логокичээлдерни база чорудуп турар. Ол чугаазының сайзыралында ылаңгыя дыл талазы-биле бергедээшкнниң уругларның дылын (чугаазын) эдери-биле үн адаарына чугула киржилгелиг органнарның шимчээшкннин оюн-мергежилгелер дузазы-биле сайзырадыры деп кол сорулгаже кичээнгеин угландырып турар.

Логокичээлдер колдуунда орус дыл кырында чоруттунуп турар. А Саглаш Эрес-ооловна уругларның чүгле орус дыл кырында эвес, а тыва дылында безин үн адалгазында бергедеешип турар таварылгаларның барын барымдаалааш, оларның дыл-домаан сайзырадыры-биле орус дыл кырында шүлүктөрни тыва дыл кырында очулдуруп алган. Шак ол очулдурган оюн-мергежилгелер шүлүктөрн кичээлдеринде ажылдап эгелей берген.

С.Э.Кууларның тайылбырындан алырга, өөреникчилерниң үннерни шын эвес адап турарының чылдагааны — оларның дыл болгаш

эриннерин шын эвес шимчедип турары, чок болза, чедир шимчепейн турарындан болуп турар. Ынчангаш логокичээлдерде уругларның дыл-домаан сайзырадыр болгаш үннерни шын адап өөредери чугула черни ээлеп турар. Мергежилгелерни өөредип эгелээрде, башкы кижжи өөреникчилерин чугааның үн адалгазына киржип турар чугула органнар-биле таныштырып алыр. Ол ышкаш уруглар мергежилгелерни эки шимчээдип алыры-биле кичээлде уруг бүрүзү көрүнүктүг болуру чугула, чүге дизе ол бодун көрүнчүккө көрүп алгаш, чугаа органнарының шимчээшкннин хынал, шын эдип алыр ужурулуг. Ынчангаш Саглаш Эрес-ооловна бодунуң чаа ажылдап эгелей берген арга-дур-

жулганын башкыларга сонур-гатты. Дараазында кезек солун, хөглүг оюн-мергежилгелерин бараалгаттывыс.

«Херимни тургузары»

Ажык, чараш хүлүмзүрүүм
Аажок делгем хем дег,
Дизип каан чинчи дег,
Диштеримни көр даан.

«Хоолайжыгаш»

Эриннерни мурнунче
Эптиг кылдыр шөйүптүм.
Аксым ишти көзүлбес,
Адаар үнүм: ү-ү-ү.

Бо ийи кол мергежилгелерни өскелерниң мурнунда кылдырарга эки, чүге дизе эриннерниң туружу үнү шын адаарына таарымчалыг байдалды тургузар.

«Амданныг варенье»

Авам кылган вареньезин
Амданнып чигештин,
Эринимде артканын
Экизинип чылгаар мен.

«Адым даажы»

Таалайымны дылым-биле
Таккыладып кириптим.
Дагалап каан аъттын
Даажы дег звес-тир бе?

Үстүндө бердинген болгаш оон-даа өске оюн-мергежилгелерни С.Э.Куулар логокичээлдеринде ажылдап, өөреникчилериниң дыл-домаан сайзырадып турар. Ол логокичээлдерни тыва дыл кырында бо 2009-2010 өөредилге чылында эрттирип эгелээн. Шак бо методиктиг кичээлдериниң дугайында февраль айның төнчүзүндө Шагаан-Арыг хоорайга болуп эрткен республика чергелиг «Инновациялыг технологиялар эге школаның өөредилге чорудуунуң денелин экижидер дөс» деп башкылар семинарына илеткелди база кылган. Оң ажылы эки үнелелди алган.

Валерия КОНГАР.

Чурукту өг-бүлө архивинден алган.

ТӨЛЕПТИГ КЫРГАН-АВА

Улус өөредилгезиниң тергиини Варвара Делгер-ооловна Лопсан-Серен — Хандагайты суурнуң хүндүлүг чурттакчызы. Ол Кызылдың башкы институтунуң филология факультетин доозуп, башкы болган.

Күш-ажылын Хандагайты школазынга пионер вожатыйлап эгелээн. Ол үеде пионер вожатый дээрге активчи, удуртукчу башкыдыр. В.Д.Лопсан-Серен өөреникчилерни күш-ажылга, спортка хандыкшылдыг, школаңың хөй-ниити ажылдарына идепкейлиг киржир кылдыр кижизидип чораан.

Варвара Делгер-ооловна — хөй чылдарда ак сеткилдиг ажыл-ижи дээш хөй санныг шаңнал-макталдың болгаш хүндүлүг аттарның эдилекчизи. Хоочун башкы школазында чаңгыс чер-чурттуу, фронтучу М.Давааның ады-биле музейни ачтыкан. Ол музейни удуртуп, дыка хөй солун экспонаттарны чыгган.

Бо хүнде хоочун башкы төлептиг кырган-ава болуп, хүндүлүг дыштанылгада. Башкывыска кадыкшылды күзедим.

Василий МОНГУШ.

Хандагайты суур.

СОЛУН ОЛИМПИАДА

Саглы ортумак школазынга Башкы чылынга тураскааткан кожуун чергелиг эге класстар өөреникчилериниң эртем аайы-биле олимпиадазы болуп эрткен. Аңаа кожуунуң өөредилге килдизинден Раиса Шойдановна Донгак база кожуунуң эге класстар методкаттыжышкынының даргазы Рада Шагаровна Донгак төлээлеп киришкен.

Эртем аайы-биле олимпиаданың тилекчилери илереттинген. Орус дыл эртеминге Хандагайты ортумак школаңың 4-кү класстары база Солчур школазының 3-кү класстары тиилээн. Математикага Саглы, Солчур школалары шылагараан. Тыва дыл эртеминге Дус-Дагның 4 класстары болгаш Саглының 3 класстары төлептиг болганнар. Ниити түннелдер-биле алырга, бирги черни 17 баллдыг болган Солчур ортумак школазы алган. Ийиги черге — 15 баллдыг Саглы ортумак школа, а үшкү черге 11 баллдыг Хандагайты ортумак школазы тилекчи болган.

Дүш соонда «хөглүг старт» болган. Ол маргылдааны кончук солун кылдыр школаңың күш-культура башкызы Уран Дылдый-овна Куулар эрттирген. Маргылдааның түннелинде 1-ги черни —

Чаа-Суур, 2-ги черни — Хандагайты, 3-кү черни Торгалыг школалары тус-тузунда алган.

Келген аалчыларга болгаш киржикчилерге школаның иштинге экскурсияны организаастаан. Ол ышкаш солун концертти база бараалгаткан. Уран талантызы дээш Чаа-Суур суурдан Эдита Чымбалакты, Хандагайты суурдан Анай-Хаак Лопсан-Серенни база Саглыдан Ань Саяны болгаш Аэлита Ооржакты шаңнал мактаан.

Кол хемчеглер доозулган соонда, өөреникчилер танцы-самнап, ойнап хөглээш, омак-хөглүг аъттаныпканнар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, олимпиада кончук солун болган.

Ай-кыс СААЯ,

«Демир-үжүк шенелдези» бөлгүмнүң кежигүнү.

Саглы суур.

Башкым дугайында

ЧОНУ — АРБЫН, ЧОЛУ — АК...

Бүгү делегейде Тываның адын диңмиредир алдыткан «Аржаан-2» базырыктың чанында Аржаан суур кудумчузунга элээн улгады берген угбайны бо-ла кел мен. Дыңнаарымга суурнуң улуг-бичии чурттакчы чон «Башкывыс ында барды, дуу бажында барды, дады чыып чорууру ол-дур» — деп хүндүткелди кончук чуртлажыр. Адын-даа адавас, анаа-ла «башкы» дижирлер. ат угбайның ийи дугаар ады апарган хевирлиг. Канындыг хүндүнү чаалап алган угбай боор деп сонур бердим. Онза, солун төөгүнү дыңнааш, бо база хо дээн кижидир дээш оон төөгүзүн номчукчула сонургааттым.

Мария Максимовна Оюн 44 чыл эге класстар-биле ажылдап келген башкы болду. Бии-Хем кожуунуң өөк хеминиң бажындан эгелеп башкылап баткан. Кызылдың башкы училищезин 1961 чылда дооскаш, Тес-Хемниң Ак-Эрик суурунга башкы ажылын эгелээн. Оон Бии-Хемниң Хадың суурга пионер вожатыйлап турган. Келир чылында өөк бажында Малиновка деп каас-чараш суурга башкылаан. Бодунуң кызымаа-биле чонну кайгадып, эвээш санныг школага өөреникчилерин өөредип, «эки башкы» деп атты оон эгелеп эдилеп эгелей берген. Ол суур дүжерже, Тарлаг школазынга база-ла бичии чаштар-биле ажылын улам чылаан. Оон өг-бүлезиниң амыдыралының аайы-биле Бии-Хем кожуунуң Билелиг суурга база ажылдап, ол суурнуң чонунуң мурнунга «башкы» деп адын оон-даа бедик деңнелче көдүрген. Аныяк коммунист апаргаш, ам-на Аржаан ортумак школага башкылап чедип келгеш, башкы талантызын көргүзүп, удаа-дараа Тыва Республиканың болгаш Бии-Хем кожуунуң удуртулгаларындан шаңнал-макталды ап, бодунуң башкы мергежилдин өстүрүп эгелээн. Аржаан школазының болгаш суурнуң чонунуң мурнунга башкы деп адын ылап шынзыткан. «Өөредилгениң тергиини» атты чаалап алган. М.М. Оюн башкының класзынга кире бээрге, бодунуң холу-биле кылган көргүзүг материалдары хөй болгаш кичээлдерин бедик деңнелге эрттирип турар. Оон эге школаны доостурган өөреникчилериниң билии 5-ки класска кээрге, тодаргай көстүп келир. Өрү класстарның башкылары өөреникчилерин эки өөретен дээш Мария Максимовнага өөрүп четтиргенин илередип чоруурлар.

Эң-не баштай холум үжүүн
Эдип, чазап айтып берген
Эргим ынак, бөдүүн башкым
Ием ышкаш болу берген

— деп ырлажып, Мария Максимовнаның омур-хевирин караанда чуруп чоруурлар кайы хөй дээрзи билдингир. Башкының өөреникчилериниң-доозукчуларының аразында кымнарны чок дээр. Оон изин истеп-салгап башкы болганнар-даа бар. Кандыг-даа мергежилди шилип алза, аңаа бүгү сеткилинден бердинип ажылдаары чугула деп чүвени башкы өөреникчилеринге өөредип, чагып-сургап чорааны хилис барбаанын базым санында аңаа мөгөйип, өөрүп мен-

дилежип чоруур чону бадыт турар.

Башкының өөнүн ээзи И. Апужапович Оюн база-ла келгенде, кады башкылап, ам-на аалчы эки болуп чоруур. Мария Максимовнаның оолдарын башкы хөй Юралар аразындан «башкы Юра» деп ылгап шолалап аар оолдуг: ортун оглу ада-иезин истеп база-ла башкы болуп «Орлан башкы» деп шолла атты башкыларның салгалын уладалап, Кызылдың ПУ-да физика кылап турар. Үш келиннер шупту башкылар. Ынчал кээде ада-иезиниң үре-түннелдиги оон ылга чоргаарланып, олар өөредилге-кижизидикчи ажы салгаан улус көвүдээн.

Мария Максимовнаның бүгү Хемниң улузу таныыр, хүндүткан чеже оолдар, уруглар классты доостуруп, өөредип «улуг хаалганы» ачтыкан, четпес. Өг-бүлезинге эптигтер салдып, кижизиг, чылыг холда ие кижжи болуп, ам уйнукт азыражып, хүндүлүг пенсия бооп орат. «Күш-ажылдың хүн» хүндүлүг атты өөредилгеге гумунга 44 чыл ажылдааш, алган. 2010 чылда оюннарның лейлери хөй. Өг-бүлө туткан бээр 50 чыл болур, май ай харны харлаар. Ам-даа аар гелерге торулбайн, мал-азырап: инек-казыралыг, хандагаларны азырап, өөренип уйнуктарына бо берге үеде чөм-биле, акша-хөренги-биле залап, бут кырынга тургусчуген. Бодунуң кадыы эки, бу арай багай дээрден башка, асергек чоруп турар угбайны нун улузу «улуг башкы» хүндүлөп, уткужуп кээрге, б уштуп мендилежип, орук берип чорууру кончук шы авайга, кырган-авайга, улуг кыга мындыг одуруглар таа деп бодаар мен.

Аас-кежик чаяп берген
Ава күжүр аравыста
Улуг үлө бүдүрбүшаан,
Уруг-дарыын азырап чор.
Кылган чеми чөмзиг, чаага
Кырган арам чолдуг-ла ий
Хөглүг-омак, эштиг-өөрлү
Хөлдүг малдыг, ак чөмниг
Хоолайындан ыжы үзүлбө
Хоор чону арбын көвей.
Бажың сынмас уйнуктары
Бараан болуп, ырлап-сам
Эриг баарлыг, чымчак сө
Энерелдиг ава, башкы, эн
Орлан ТУ

Культура амыдыралы

ӨГ-БҮЛЕЛЕР ФЕСТИВАЛЫ

Эрткен субботада Кызылда республиканың Улусчу чогаадылгажыңа «Лотос семьи» деп өг-бүлелерниң уран чүүл фестивалы болуп эрткен. Ийи харлыг бичи чаштардан эгелээш, аажы-төлдүг маадыр иелерге чедир назы-харының аайы-биле аңгы кижилер фестивалыга улуг сонургал-биле киржиптары өөрүнчүг.

Хөл кожуундан Александра Меконна Монгуш маадыр ие 12 аажы-биле болгаш хөй уйнуктары-биле алгаш, солун концертти көргүстү. «Сүт-Хөл – мөңгө далай» (сөзү тегетти, аялгазы А.Иомужапты) деп хор-биле ырлашканы онзагай болган. Штарның командазы 2-ги черни, 10 муң рубль өртектиг тергени алды.

Бай-Тайганың Кызыл-Даг сумуздан онзагай өг-бүлө Виктория, Адар Сааяларның бичи оолдары-биле көргүскен концерти дыка солун болган. Олар тыва улустун «Дөңхөөжүк» деп тоолунга үндезилеп шийжиткен оюн-көргүзүүн бараалгатты. Уран чүүлге ынак, салым-чаянныг бо өг-бүлө кожуунга болуп эртип турар янзы-бүрү мөөрейлерниң тилекчилери болуп келген. Шагаа байырлалында «Эң чараш тыва

национал хеп» дээш тилекчи болуп, 1-ги чергениң диплому болгаш тускай шаңналга төлөптиг болганнар. Бо эртип турар фестиваль көрүлдөгө оларның бараалгатканы оюн көргүзүү ханы өөредиглиг ужуруткалы-биле ылгалып турар.

Чаа-Хөл кожуунун Ак-Туруг сумуздан Римма Бичеловна Дортааның өг-бүлөзи бо фестивалдың тилекчилери болуп, 1-ги черни төлөпти-биле ээлээн. Тилекчи өг-бүлө компьютерни шаңналга алган. Бо төрөл бөлүктүн национал хеви онзагай чараш. Күүселде бүрүзүн ханы уткалыг одуруглар-биле шүлүктөп үдөп турары солун. Испан танцыны ойнап турар ийи кысты, хаванактар дугайында каттырынчыг көргүзүгүнү, оригиналдыг жанрга күүселделерни

сонургаан көрүкчүлөр динмиттиг адыш часкаашкыннары-биле үдөп турду.

Ак-Довурактан Сергей Самдар-оолович Хертектин өг-бүлөзи дыка чаптанчыг – ада-иези дыка аныяк хиреде, алды аажы-төлдүг. Сергей Хертек – ыраажы. Ийи-үш удаа республика чергелиг ыры конкурзунга киришкеш, Гран-при шаңналын чаалап алган. Өг-бүлелерниң уран чүүл мөөрейинге 3-кү черни ээлээш, хөй янзы ажыгдалдыг аыш-чем кылыр амгы шагның нарын савазы-биле шаңнаткан.

Фестивальдың киржикчилериниң саны чылдан чылче немежип турары, ылаңгыя эр кижилерниң, идепкейлиг киржилгезин онзалал демдеглекседим. Делегейниң өг-бүлө хүнүнге тураскааткан бо фестиваль чылдың-на эртип турар. Ооң ачызында хөй-хөй уран талантылыг кижилер тодарап, профессионал сценаже үнүп турар. Олардан үлегер ап, амыдыралга идепкейлиг турушту чедип алыры күзенчиг.

ДӨРТӨН БЕШ ЧЫЛ САМНАП КЕЛГЕН...

Майның 14-те күрүнө филармониязынга «Саян» ансамблиниң аян, Таңдының кавайында» деп чаа программаның концерти болуп эрткен. Ийи улуг кезектен тургустунган концертти чаңгыс ныш-биле магадап көрдүвүс. Концерттиң режиссер-тургузукчу Эрес Тартан-оол, сценарийин ТР-ниң уран чүүлүнүң дарлыг ажилдакчызы, чогаалчы Эдуард Мижит бижээн. Летмейстери — ТР-ниң алдарлыг артизи Аян Мандан-Хорлуу.

«Өмөй-сыгыт чонум чурту» деп ыры-тыг көргүзүг-биле концерт эгеледи. «Саян» ансамблинде аныяк ыраажылар кенин эскербес аргажок. Кызылдың үлү училищезинин доозукчузу, аныяк Аким Монгушту көрүкчүлөр эки боор. Ол студент тургаш, С.И.Бадыйн «Буян-Бадыйгы» деп операның үлүн ойнап, ырлап турган болгай. Оон а «Сүмбер-Уула» ыры конкурзунга үлүлүг черлерни ап турганын утпаан «Саян» ансамблел деп аныяк ыраажыны тилелгениң байырлалы — Май 9-туң эртинге «Смуглянка» деп алдарлыг ырылап турда таңып алган болгай бис. Ай, чараш үнүг ыраажы болду. Оон а Юнико Ширижик база «Саян» ансамблиниң ыраажызы апарган. Бо ыраажы-ды Кызыл дугайында ырлар конкурза билдинип келген чүве. Аныяктар «Саян» ансамблин улам каастагыр дээрзи жок. Ону «Чодурааның чечээ ышкаш» чараш ырының күүселдези бадыткап (трио ТР-ниң алдарлыг артизи Борол Салчак, ыраажылар Аким Монгуш, Дембирел).

«Саян» ансамблдин чаа программасында тан-дыка чараш. «Дайынчылар танцызы», «Ижиниң үш оюну», «Ойтулааш» дээн ш чингине тыва аяныг танцыларны Республиканың алдарлыг артизи Аян Мандан-Хорлуу бедик утка-шынарлыг, ш кылдыр тургускаш, эш-өөрү-биле күүседип турда, чоргааранчыг-ла-дыр.

Концерт үезинде солун медээ дыңналып келди. Май 14-те Тыва Республиканың Улустун артизи Дамба-Доржу Саттың төрүттүнгөн хүнү. Ховар үнүг, чонун ынак ыраажызын сценаже чалап, демниг адыш часкаашкыннары-биле көрүкчүлөр байыр чедирди. «Саян» ансамблиниң мурнундан боодал чечектерни сөнөдөди.

База бир көрүкчүлөрниң манавааны солун медээни концерттиң башкарыкчызы Тыва Республиканың алдарлыг артизи Борбак-оол Салчак чарлапты. «Бөгүн Ты-ваның Улустун болгаш Россия Федерация-зының алдарлыг артизи, «Саян» ансамбли-ниң үндезилекчилериниң бирээзи Донгак Семенович Монгушту төрзөн коллективи хүндүлүг дыштанылгаже үдөп тур!» Бо сөс-терниң соонда, динмиттиг адыш часкааш-кыннары залды дола берди. Юбилейр сцена-же чиик адак үнө халып келди. Аңаа оон эш-өөрү, «Саян» ансамблиниң хоочуннары, байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөрни чугаалап, чаагай күзээшкыннерни кылып, суй белзэн сөнөдөди. «Саян» ансамблиниң директору, Россияның болгаш Тываның алдарлыг артизи Надежда Даржаа, уран чүүл удуртукчузу Аян Мандан-Хорлуу, профэвилел даргазы, Россияның болгаш Тываның алдарлыг артизи Надежда Шойгу олар база байыр чедирип, боодал чечек-терни сөнөп, хөй чылыг-чымчак сактыыш-кыннары кылдылар. Чогаадыкчы ажилы-биле-даа, амыдыралчы туружу-биле-даа Донгак Семенович Монгуш аныяктарга

езулуг төлөптиг чижек болуп чоруурун сөс алганнар онзалал демдеглек турду.

Донгак Монгуш — 45 чыл дургузунда көрүкчүлөргө бараан болуп келген алдар-лыг самчы. Оон делегейде барбаан-четпэн чурту-даа чок. Кандыг нация чоннарның танцы-самын ол ойнаваан дээр. Ол кезээ юбилейр бодунун аныяк коллегалары — Тыва Республиканың алдарлыг артистери Аян Мандан-Хорлуу болгаш Омак Сат олар-биле калмык улустун «Сирленээш» деп

танцызын сагыш-сеткил дойлууп келир кыл-дыр күүсетти. Сөөлгү чылдарда Донгак Семенович «Саян» ансамблиниң танчыла-рының репетитору бооп ажылдап келген. Талантылыг кижидеги салым-чаянныг болур дигири-ле чөп. Донгак Монгуш чүгө кайгамчык артист эвес, а талантылыг башкы дээрзин бадыткаан.

Номчукчуларыбыс өмүнээзинден силерге байыр чедирип тур бис, Донгак Семенович!

«Саян» ансамблиниң хоочуннарының аразында Д.С.Монгуш. Чурукту филармонияның архивинден алган.

ХОРУГЛУГ ДЕП БИЛЗЕ-ДАА...

Заповедниктер аразының «Ирбис» оперативтиг бөлүүнүн ажилдакчылары Мөңгүн-Тайга кожуунун девискээринде камгалалдыг девискээрлерге камгалал хемчеглерин чорутка-нынның түңнелинде РФ-тиң «Кы-зыл дептеринче» кири бижээн 10 тарбаганның өлүргөн төтөглекчилерни илередип, аңгы-аңгы калибриг 4 аңчы бооларны, 9 какпаны хавырган.

«Убса-Нур ыйгылаажы» запо-ведниктиң «Мөңгүн-Тайга» учас-тогунун директорунун оралакчызы В.А.Бурулдай, күрүнө инспектор-лары: Н.Л.Ооржак, Э.О.Д.Донгак, С.М.Куулар, Б.Д.Донгак, В.С.Куль-жубаев «Ергаки» заповедниктиң инспекторлары-биле кады чоруткан рейдилери камгалалдыг черлерге «Кызыл дептерже» кири бижээн дириг амытаннарның чурттап турар черлерин хайгаараар, чурум хажы-дыышкыннарын илередир база ону болдурбас сорулгалыг.

Апрель 25. Рейд үезинде Каргы

сумузуунун ийи чурттакчызы запо-ведниктиң чурумун билип тура-ла, тарбаган аңнаар деп турганын инспек-торлар кедеп чыткаш, тудуп алган. Төтөглекчилер аңнаар дериг-херек-селдерин черге хөөп, алдырбазын кызыткан.

Апрель 28. Кара-Белдир, Бүрээ деп черге камгалалдыг черниң девис-кээринде чурттап турар база ийи төтөглекчи туттурган. Олар 4 тар-баганы өлүрүп алганы илерээн.

Апрель 29. Мугур-Аксы — Мөген-Бүрөн оруунга «УАЗ» маркалыг авто-машинаны доктааткаш, 5 баш тарба-ган болгаш 3 чепсекти хавырган.

«Убса-Нур ыйгылаажы» запо-ведниктиң «Мөңгүн-Тайга» участогу 2000 чылдан эгелеп Делегейниң чер-лик бойдузу WWF-тиң шугуму-биле ирбиш болгаш архарны камгалаар талазы-биле эгелээшкынниң Россияда шөлчүгөжи болуп турар. 2007 чылдан эгелеп дириг амытаннарның ол хевир-лерин камгалап-кадагалаар талазы-биле хемчеглерни доктаамал бот-тандырып турар. Бо хемчеглерниң түңнелинде ында 14 баш архар бары илерээн.

Владимир БУРУЛДАЙ.

СПОРТЧУ

ЧЕДИИШКИННЕРИВИС

Март айның эгезинде Кызыл хоорайга херээжен спортчулар аразына күш-культураны сайзыра-дыры-биле спартакиада болуп эрткен. Аңаа нийтизи-биле 27 команда киришкен. Хоорайдан 21 команда, кожууннардан 6 команда күжүн шенешкен. Чидиг демисел 2 хонуктун дургузунда үргүлчүлээн. Маргылдаа үезинде ойнакчылар боттарының шыырак белеткелин бедик деңгелге көргүскен.

Өвүр кожуунун чыынды командазын А.К.Айы-жы удуртуп чораан. Хандагайтыдан М.Долаана, К.Айраа, А.Седен-оол, О.Шивит-Хуурак, Саглыдан А.Шойжук база мен кириштивис. Канат тыртарыга болгаш 30 метрге — 1-ги черни чаалап алдывис.

Түңнелинде 1-ги черни — ТКУ-1, 2-ги черни Бай-Тайга кожуунун командазы, 3-кү черни Өвүр кожуунун командазы тус-тузунда алган. Спартакиадага хоочун спортчулар идепкейлиг киржип, кончук чараш оюнун көргүскен. Эр хейлер!

Бүгү херээжен чонга ам-даа кадык-шыырак болуп, спорт-биле өнүктөжип, ойнап-хөглөп чоруу-рун база спортчу чедишкыннерни күзедим.

Уран КУУЛАР,

Саглы ортумак школазының күш-культура башкызы.

Өвүр кожуун.

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитеди аукцион түңнелдеринин дугайын дыңнадып тур

Ыяш белеткээри-биле арга-арыг участогун арендадаар керээни чарар эргени садар талазы-биле 2010 чылдың май 17-де

№3-ар/2010 аукционнун түңнелдеринин дугайында ОТЧЕТ

1. Арга-арыг участоктарын арендадаарынын керээлерин чарар эргени азы арга-арыг өзүмнерин садып алып, садарынын керээлерин Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитединин 2009 чылдың декабрь 16-да №134 дужаалында бадылаттыг чарар эргени садар талазы-биле арга-арыг аукционнарын эрттиреринин Чурумунга дүүштүр, Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитединин 2009 чылдың декабрь 17-де «Арга-арыг участогун арендадаарынын керээзин чарар эргени садар талазы-биле арга-арыг аукционун эрттирер дугайында» №137 дужаалында үндезилеп, 2010 чылдың май 17-де арга

участогун ыяш белеткээри-биле арендадаар керээни чарар эргени садарынын аукционун (моон сонгаар— аукцион дээр) эрттирген.

2. Аукцион комиссиязынын хуралын эрттирп турда аукцион организакчызы (Тыва Республиканың Арга-арыг талазы-биле күрүне комитеди) аудио-бижидилгени кылып турган.

3. Арга-арыг участогун арендадаарынын керээзин чарар эргени садар талазы-биле аукционга киржиринин чагыгларын хүлээп алган 2010 чылдың май 17-де №3-ар/2010 Протоколунга үндезилеп, аукцион комиссиязы №1,2,3 аукцион единицанын талазы-биле аукционну болбаан деп санаан:

А/ч №	Арга-арыг участогун кадастр дугаары, арга-арыг данзында күрүне учедуну номери	Турар чери		Кварталдың №	Шөлү, (га)	Ажылгалдың чөпшээрээн хевири	Аук-га кирген чүүлүн эге өрттээ (чылда аренда төлеверинин эге хемчээли) (рубль-биле)	Баш удур төлээр долаа (руб)
		Лесничество	Лесничество-нун участогу					
1.	19-2010-02	Шагаан-Арыг	Ак-Туруг	102/15	70/1052	Ыяш белеткели	32316,56	32316,56
2.	18-2010-02	Шагаан-Арыг	Ак-Туруг	83/42,59	30/687	Ыяш белеткели	22286,65	22286,65
3.	20-2010-02	Шагаан-Арыг	Ак-Туруг	95/50,51	15/138	Ыяш белеткели	11235,96	11235,96

чагыглар кириеринин хуусаазы доступ турда №1 болгаш №2 аукцион единицаларынын талазы-биле «Шагаан-Арыгнын тускайжыттыг арга-ыяш ажил-агыйы албан чери» деп автономнуг албан черинин өмүнээзинден директору Сергей Михайлович Спирин арга-арыг участогун ыяш белеткээринге аренда керээзин чарар эрге дээр аукционга киржир күзелин илереткен.

4. Аукционга чедип келген аукционнун киржикчизи (моон сонгаар—аукционнун кара чаңгыс киржикчизи дээр) «Шагаан-Арыгнын тускайжыттыг арга-ыяш ажил-агыйы албан чери» деп автономнуг албан черинин директору Сергей Михайлович Спирин арга-арыг участогун арендадаарынын керээзин чарар эргени садарынын талазы-биле аукционнун дүрүмнери-биле танышкан. Садыглажырын күзүн аукционнун кара чаңгыс киржикчизинден аукционнун №1, №2 единицанын езугаар долаа түнүн ооң төлээнин бадыткаан документилерни алган. Төлеттинген долаа дугайында медээни аукционга киржилгенин 2010

чылдың май 17-де Протоколунда демдеглеттинген.

5. Аукционнун кара чаңгыс киржикчизи аукцион эрткен хүнден эгелээш 10 хонуктан орайтатпайн, аукционнун организакчызы-биле (Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитеди-биле) арга-арыг участогун арендадаарынын керээзин чарар.

6. Аукционнун кара чаңгыс киржикчизи 1997 чылдың июль 21-де «Шимчевес эт-хөреңгиге эргелеринин болгаш ону сайгарарынын күрүне бүрүткелинин дугайында» №122-ФХ Федералдыг хоойлуга дүүштүр аукционга садар кылдыр үндүрген №1, №2 аукцион единицаларынын талазы-биле арга-арыг участогун арендадаарынын керээзин бүрүткээн соонда, арга-арыгнын шингээдип алырынын төлөвилегинге күрүне экспертиказынын чогумчалыг деп көргөн түңнелин аукционнун организакчызынга кириген соонда, ыяш белеткелин боттандырып болур.

7. Бо Протоколду 2 (ийи) арынга чаңгыс хуу кылдыр тургускан, аукцион организакчызынга ол шыгжаттынар.

Айдың Андреевич ЧАМЫЯННЫН адынга паспорт тыывылган.

Харылзажыр тел.: 89232682864.

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайнын «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажында чаа 30 квартиралыг, чурттаарыга аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира—
44 дөрбелчин метр;

2 өрээлдиг квартира—
72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылганын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а,
телефоннары: 5-90-03, 17.00 шактын соонда 5-89-31.
Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101, 8-906-997-2525.

БОДУНУН КВАТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россиянын Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

Читкенин

барымдаалааш...

Бай-Тайганың Ээр-Хавак ортумаа школазын 2007 чылда дооскан дугайында **Шеңне Константиновна ХЕРТЕККЕ** тывысканы код 17, сериязы «АА», № 0000317 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

***

Кызылда күрүнениң педагогика институтун 1995 чылда дооскан дугайында **Нелля Кызыл-ооловна ОНДАРГА** тывысканы ФВ-1 №108753 дипломнун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

***

Тес-Хем кожуунда Самагалдай ортумаа школазынын 2005 чылдың июнь 16-да **Валерий Романович ЧЫН-ДЫГЫРНЫН** адынга тывысканы Б №3801728 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Төрүттүнген хүнүдөр-биле!

Кара-Сал Домбалазович БУДУК-ООЛ 2010 чылдың май 21-де 80 харлаар. Ол күш-ажылчы базымын Улуг-Хем районнун чараш, чаагай чери Ак-Талдан эгелээн. Чеди чыл школазынга башкылап, өөрөдиге эргелекчилеп турган. Ол ла кожууннун Арыг-Бажы 8 чыл, Шагаан-Арыгнын №2 ортумаа школаларынын директорунга, партия Улуг-Хем райкомунун секретарынга, райкүүском даргазынга, Тыва АССР-нин Дээди Советинин Президиумунун секретарынга, республиканын полиграфия, парлалга эргелелинин начальнигинге, ооң соонда 16 чыл дургузунда Тываның Соңгулда комиссиязынга ажилдап келген.

Ол үш номнун автору, Тыва Республиканын культуразынын алдарлыг ажилдакчызы.

Юбилейи-биле эргим ачавыс Кара-Сал Домбалазовичиге аас кежикти, быжыг кадыкшылды, хөй-хөй чылдарда бистин аравыкка чурттаарын күзедивис!

Уруу Лариса, оглу Владимир, күдээни Николай, керни Татьяна, уйнуу Дима.

***

Бистин республикада сураглыг кижилеринин бирээзи, «Шын» солунун коллективи-биле хөй-хөй чылдарнын дургузунда кады, кожа ажылдап келген, бодунун улуг утка-шынарлыг материалдарын биске падылап, солуннун номчукчуларын өөртүп чоруур хоочунуус **Кара-Сал Домбалазовичинин** 80 харлаары-биле изиг байырны чедирип турбис.

Назы-харыңар бо хире четкен-даа болза, редакцияга бо-ла маңнап кээп, бижээн чүүлдеринерни эккеп, аныяк ажилдакчыларга арга-сүмөңерни берип чоруур-дур силер, Кара-Сал Домбалазович. Ам-даа хөй-хөй чылдарда бистин идегелдиг сүмелекчизис, дагдыныкчывыс бооп чорууруңарны, аас-кежикти, аарыг-аржыкка алыспазыңарны, каян кезээде аас дээрни Силерге күзедивис!

«Шын» солуннун редакциязынын коллективи.

Тыва каайлы

ЧАА ТЕХНОЛОГИЯ-БИЛЕ

Май 13-те, Делегейнин информация каттыжылгазынын хүнү бүдүүзүндө, Тываның каайлы албанынын Кызылда кааи постузу бир дугаар электроннуг декларацияны үндүрүп виртуалдыг хевирге декларация долдурткан бир дугаар бар. Моолдун хамаатызынын үндүр сөөрткени лук-севек бол. Электроннуг каайлы декларациязын Тыва Республик электроннуг хевирге декларация бээрине четчир технику хандырылгалыг чаңгыс борбак каайлы брокери «РОСТ Кемерово» ХАН болуп турар.

Бердинген хевирни ажылгаан даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганың киржикчизи декларациянын бо хевирин ажил-агыйжы кижилерге ажыктыын: кызыгаар эртер чүк декларациязын хүлээп алгаш, ону үндүреринге чедир 40 минута четпээнин аажок үнелеп демдеглээн. Декларациянын бо хевирин езугаар каайлы документилерин долдурарда, саазын хевирге документилер көргүзери негеттинмейн турарын айтып каары база чугула.

Даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганың (ДЭАЧ) киржикчилери электроннуг почта-биле электроннуг чургайлыг ат салган каайлы декларациязын, а ол ышкаш эргежок чугула медээлерни каайлы органынын адресинче чорудулар. Ол бүгүн Россиянын каайлы девискээринге бараан келгенинин болгаш чорудулганынын соонда, дорраан долдурар болур. Ынчангаш ДЭАЧ киржикчилеринин эрттиреринин шынары экижиир, даштыкы садыглажышкыннын бараан саарылгазы идепкейжиир, азы каайлы төлеверлери өзер.

Электроннуг декларация долдурарын кириеринин мурнунда Тыва каайлыга узун белеткел ажилдарын чоруткан турган. Тускай дериг-херекселдерни тургузуп элтеп, каайлы ажилдакчылары профессионал билиин бедидип, ажил-чорудулганың бо чаа хевиринге өөрөдигени эрткеннер.

Электроннуг декларациянын эң бурунгаар хевирин Сибиринин каайлы органы 2005 чылдың апрельден эге ажылдап эгелээн. Бо хүнне үжөн ажыг каайлы постулар Алтай, Иркутск, Новосибирск, Кемерово, Омск, гаш өске-даа каайлы эргелелдин улуг каайлы пунктулары боттандырып турар. Чүгле чылда безин электроннуг декларация долдурарын ДЭАЧ 1100 киржикчилери шилип ап, Сибиринин каайлы эргелелинче 30 ажыг декларацияларны электроннуг хевирге кириген. 2010 чыл төнчүзүнге чедир декларация дурарынын электроннуг хевир Сибиринин каайлы эргелел шупту 14 каайлыларынга ажылдап болур.

Декларациянын бердинген хевирини эки талаларлыг буже, ДЭАЧ-тин тыва киржилери ону ажылгаарындан диненмейн турарлар. Каайлы ажилдакчылары чоокку үеде электроннуг хевирин шупту «каа талаларын декларация долдурар медресе биле бээрине» зүрөп, электроннуг декларация тыва черге база саарлып талаларыга идегеп турарлар.

Наталья МОНГ

Тыва каайлынын хөй-хөй биле харылзаалар талазы-биле специализи.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажил-агый, чагаа — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9100. Чагыг 59. Номери парлалгаже дужааганы: график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит» Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 0493047

Россия Федерациязынын Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызынын Ортаа Сибирде регионнар аразынын девискээр эргелели «Шын» солунну 20 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-нин «Тываполиграф» Күрүненин унитарлыг бүдүрүлгезинге парлал (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарнын авторларынын бодалда редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы санаа болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээр авторлар ботта харыылаар.